

Zulxumor TOJIYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti professori, g.f.d
E-mail: z_tadjieva@mail.ru,
Kamola OMANOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-mail: kamolabotirovna97@gmail.com,

Alfraganus universiteti katta o'qituvchisi, PhD M.Sabirova taqrizi asosida.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ AHOLISIDA DEMOGRAFIK O'TISH DAVRI

Аннотация

Bu maqolada O'zbekiston Respublikasi qishloq aholisi demografik jarayonlaridagi davriy o'zgarishlari, ta'sir etuvchi omillari tadqiq etiladi. Mamlakat qishloq aholisi ko'payishida tug'ilishning roli, uning davriy va hududiy xususiyatlari ochib beriladi. Bunda qishloq joylarga xos bo'lgan aholining demografik xulqidagi o'zgarishlarning demografik jarayonlarda o'z aksini topishi tavsiflanadi. Shuningdek, qishloq joylar demografik vaziyati, demografik o'tish davri bosqichlari bilan bog'liq masalalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Demografik o'tish davri, qishloq aholisi, demografik vaziyat, aholi takror barpo bo'lishi, tug'ilish, o'lim.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ ПЕРЕХОДНЫЙ ПЕРИОД СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Аннотация

В данной статье исследуются периодические изменения демографических процессов сельского населения Республики Узбекистан и факторы, влияющие на них. Раскрывается роль рождаемости в росте сельского населения страны, ее временные и территориальные особенности. При этом характеризуется отражение в демографических процессах изменений в демографическом поведении населения, характерных для сельской местности. Также рассматриваются вопросы, связанные с демографической ситуацией в сельской местности и этапами демографического перехода.

Ключевые слова: период демографического перехода, сельское население, демографическая ситуация, воспроизводство населения, рождаемость, смертность.

DEMOGRAPHIC TRANSITION PERIOD IN THE RURAL POPULATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Annotation

This article examines the periodic changes and influencing factors in the demographic processes of the rural population of the Republic of Uzbekistan. The role of fertility in the growth of the country's rural population, its periodic and territorial characteristics are revealed. This describes how changes in the demographic behavior of the population, characteristic of rural areas, are reflected in demographic processes. Issues related to the demographic situation in rural areas and the stages of the demographic transition period will also be considered.

Key words: Demographic transition period, rural population, demographic situation, population reproduction, births, deaths.

Kirish. Aholining takror barpo bo'lishi, ya'ni tug'ilish va o'lim asosida avlodlar almashinuvi, hududlar demografik holatining asosini tashkil etadi. Aholi takror barpo bo'lishining asosiy jarayonlari bo'lgan tug'ilish va o'lim darajasidagi o'zgarishlar aholi takror barpo bo'lishida ham sezilmasdan qolmaydi. Natijada, aholi takror barpo bo'lishida bir turdan, ikkinchi turga o'tish boshlanadi. Buni fanda "*demografik o'tish*", deb nomlanadi. Manbalarda ko'rsatilishicha aholi takror barpo bo'lishining dastlabki davrlarida tug'ilish ham o'lim ham yuqori bo'lgan, natijada, tabiiy o'sish juda past ko'rsatkichni tashkil etgan. Ikkinchi davri XIX asrlarga borib taqaladi. Bunda tug'ilish yuqori, o'lim birmuncha me'yoriy holatda bo'lib, aholi tabiiy o'sishi oldingiga nisbatan baland bo'lgan.

Aholi takror barpo bo'lishining kengaygan yana bir uchinchi yangi tipida o'lim o'zining eng past ko'rsatkichiga ega bo'ladi, tug'ilish yuqoriligicha saqlanib turadi. Natijada, aholining tezlik bilan o'sishi kuzatiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Qishloq joylarni tadqiq etish dunyo olimlarida hamisha dolzarblik kasb etgan. Jumladan, "Chowdhury A.K.M.A., K.M.A.Aziz va W.H.Mosley "Demographic Study in Rural East Pakistan 1968-69" asarida demografik tadqiqotlar olib borishgan. Islom Rushidanning "Qishloq joylar muammolari" (Islam Rushidan, 1974) mavzularidagi tadqiqotlari muhim ekanligini keltirish o'rinli. Binobarin, aynan qishloq joylar muammolari keng yoritib berilgan ilmiy tadqiqotlar jumlasiga G.R.Asanovning Namangan viloyati aholisining joylashuvi (1975), S.A.Kovalev, E.Toshbekov, T.Valiyevlar tomonidan Buxoro va Samarqand viloyati qishloq aholi manzilgohlarini o'rganishga bag'ishlangan (1963) asarlarini kiritish mumkin"[4].

Qishloq aholisi demografik rivojlanishi va demografik o'tish bosqichlari jarayoni, uning ichki hududlaridagi yuz berayotgan o'ziga xosligi, shuningdek, demografik o'tish davrida muhim o'rin tutadigan tug'ilish va o'lim jarayonlari, ulardagi tafovut va o'xshashliklarni ochib berishda adabiyotlar sharhi, geografik taqqoslash, statistik ma'lumotlar tahlili, matematik hamda umumlashtirish kabi ilmiy-tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston Respublikasi qishloq hududlari aholining takror barpo bo'lishi jarayonining o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Statistik ma'lumotlar ko'rsatishicha bugungi kunda (2025 yil), O'zbekiston aholisi 37,5 mingni tashkil etmoqda. Ana shu aholining yarmidan ko'pi, ya'ni 18028,7 minggi qishloqlarda istiqomat etadilar. Shunisi e'tiborliki, keyingi

yillarda respublikada qishloq aholisining salmog'i ortib bormoqda. Masalan, 1991 yilda o'lka aholisining 59,5 foizini qishloq, 40,5 foizini shahar aholisi tashkil etgan bo'lsa, 2024 yilda bu ko'rsatkich mos ravishda 48,9 va 51,0 ni tashkil etdi. O'zbekiston qishloq hududlari aholisining takror barpo bo'lishida tug'ilish jarayonidagi o'zgarishlar muhim o'rin tutadi. Respublikada urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi, aholini turmush tarzida sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar 20-asrning oxirgi choragida oilada farzandlar tug'ilishini sekin-asta qisqarib borishiga olib keldi.

Respublikada 1991 yildan boshlab yangi iqtisodiy munosabatlarning shakllanishi, ya'ni xalq xo'jaligining barcha sohalarida bozor talablarini joriy etilishi ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarning ma'lum darajada o'zgarishiga sabab bo'ldi. Bu davrning dastlabki bosqichlarida aholi turmush tarzida yashash sharoitida, aholining demografik maylida qator o'zgarishlar sodir bo'ldi. Davlat tomonidan aholi ijtimoiy himoya etilsada, ishlab chiqarish munosabatlarining o'zgarishi, ayniqsa homiladorlikdan saqlovchi tibbiy vositalar va ular haqidagi tushunchalarni omma o'rtasida, shu jumladan qishloq hududlarida ham keng tarqalishi, aholining reproduktiv mayliga (oilada bolalar soniga bo'lgan munosabatga) keskin ta'sir etdi. Natijada respublikada, shuningdek, qishloq ayollarida ham tug'ilishni nazorat etish jarayoni keng tarqala boshladi.

1-jadval

O'zbekistonda tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti

Yillar	Har 1000 kishi hisobiga tug'ilganlar soni (o'rtacha)		
	Respublika bo'yicha	Shahar aholisida	Qishloq aholisida
1991	34,5	26,7	39,8
1995	29,8	23,8	33,5
2000	21,3	17,7	23,5
2010	22,0	18,8	24,5
2015	23,5	20,5	26,5
2020	24,6	22,7	26,6
2023	26,4	25,9	27,0

Manba: Демографический ежегодник Узбекистана 2003. –Ташкент, 2004, стр 109-110. <https://stat.uz>, rasmiy sayt.

Bu ayniqsa tug'ilish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlarda, xususan koeffitsiyentlarda o'z aksini topa boshladi. Jumladan, 1991-2024 yillarda tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti 34,5 % dan 27,0 %o gacha kamaydi. Demak, qayd etilgan davrda bu ko'rsatkich 7,5 promillega qisqargan (1-jadval) [3].

1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan kelib chiqib, aytish mumkinki, 1991-2003 yillarda tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti shahar aholisida 9,3 promillega kamaygan bo'lsa, qishloq joylarda esa bu ko'rsatkich 16,7 promilleni tashkil etgan. Demak, tug'ilishning kamayishi jarayoni O'zbekiston shahar oilalariga nisbatan qishloq oilalarida ikki baravar yuqori bo'lib, ular orasidagi farq 1991-2003 yillarda 13,1 promilledan 7,9 promillega tushib qolgan. Buning sababi, 1991-1993 yillarga qadar qishloqda tug'ilishning yuqori darajada saqlanib kelganligi, yangi iqtisodiy sharoitga o'tish bilan bog'liq qator omillar ta'sirida qishloq oilalarida ko'p farzandlar tug'ilishining keskin kamayib ketishidir [5]. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 2003-2023 yillarda respublikaning barcha aholisida tug'ilish darajasida biroz ko'tarilish ro'y berdi. Bunda albatta aholi o'rtasida farzandlar tug'ilishi birdan ko'paydi degani emas, aslida demografik to'lqining qaytishi demografik ko'rsatkichlarda o'z ifodasini topdi.

Tug'ilayotgan bolalar sonining qisqarib borishi oilada to'rtinchi, beshinchi, oltinchi va undan keyingi farzandlar tug'ilishining keskin kamayishi bilan bog'liqdir. Masalan, 1986 yili O'zbekiston bo'yicha oilada beshinchi va undan keyingi tug'ilgan bolalar soni 47052 ni tashkil etgan edi. 2003 yili esa bu ko'rsatkich deyarli ikki barobarga qisqardi va 22551 ni tashkil etdi [1]. Ammo oxirgi yillarda bu raqamlarda biroz ko'payish ro'y berganligi evaziga 2023 yilga kelib respublikada onaning tug'ish tartibi bo'yicha uchinchi va undan keyingi bolalari miqdori 388115 tani tashkil etdi. O'zbekistonning shahar va qishloq hududlarida tug'ilishning katta avloddan yosh avlodga o'tib borgan sari kamayib borayotganligi onalarda tug'ilayotgan bolalar tug'ish tartibidagi raqamlarda yaqqol o'z ifodasini topadi.

XX asrning oxiri-XXI asr boshlarida O'zbekiston shahar va qishloq hududlarida tug'ilish darajasidagi farq biroz kamaysa-da, lekin u saqlanib turibdi. Tug'ilish darajasidagi o'zgarishlarni eng aniq ifodalovchi tug'ilishning yig'indi koeffitsiyenti

2-jadval

O'zbekiston Respublikasi viloyatlari aholisida tug'ilishning yig'indi koeffitsiyenti, promile

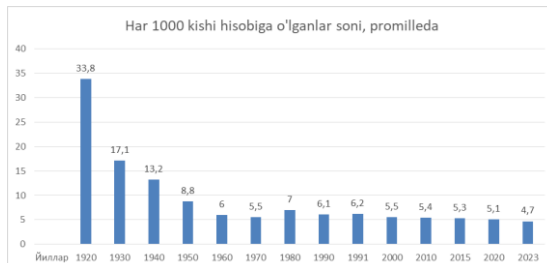
Viloyatlar	Jami aholi			Shahar aholisi			Qishloq aholisi		
	2010	2020	2023	2010	2020	2023	2010	2020	2023
O'zbekiston Respublikasi	2,34	2,9	3,4	2,08	2,71	3,4	2,62	3,1	3,5
Qoraqalpog'iston Respublikasi	2,35	2,4	2,7	2,28	2,26	2,7	2,41	2,54	2,8
Andijon	2,47	3,12	3,6	2,26	3,04	3,5	2,71	3,22	3,6
Buxoro	2,13	2,59	3,0	1,83	2,62	3,6	2,32	2,57	2,7
Jizzax	2,46	3,08	3,4	1,62	2,71	3,6	3,31	3,42	3,2
Qashqadaryo	2,52	3,1	3,6	2,44	2,9	3,7	2,59	3,25	3,6
Navoiy	2,23	2,81	3,314	2,18	2,8	3,6	2,28	2,82	3,1
Namangan	2,28	3,08	3,649	1,92	3,05	3,6	2,93	3,13	3,7
Samarqand	2,45	3,01	3,525	1,79	2,51	3,1	2,86	3,3	3,7
Surxondaryo	2,54	3,15	3,845	2,2	3	3,5	2,77	3,23	4,1
Sirdaryo	2,25	2,71	3,119	2,08	2,78	3,4	2,38	2,67	2,9
Toshkent	2,23	2,74	3,283	2,02	2,2	3,1	2,45	3,26	3,4
Farg'ona	2,38	2,94	3,556	2,3	2,57	3,3	2,5	3,45	3,9
Xorazm	2,33	2,59	3,076	1,98	2,43	3,1	2,51	2,67	3,1
Toshkent shahri	1,99	2,74	3,493	1,99	2,74	3,5	0	0	0

Manba: Демографический ежегодник Узбекистана. 2003.-Ташкент, 2004. стр.127-131. <https://stat.uz>, rasmiy sayt.

bo'yicha 1990 yillarga qadar O'zbekiston dunyodagi tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan davlatlar guruhiga kirar edi [2]. Respublikada 1985-1989 yillarda bu koeffitsiyent 4,70 ni tashkil etgan. Mazkur ko'rsatkich 1990-1991 yildan boshlab kamaya borib, 2003 yilda 2,36 ga teng bo'lgan [3], bo'lsa, 2023 yilda umumiy aholida 3,45 ta, qishloq aholisida esa 3,51 tani ifodalaydi.

Maxsus o'rganishlar natijasiga ko'ra, keyingi 40-45 yil davomida O'zbekistonda tug'ilishning bunday tez sur'at bilan qisqarganligi va oxiri besh yillikda biroz demografik to'liq bo'lib ko'tarilishi kuzatilgan emas. Tug'ilish qishloq oilalarida shahar oilalariga qaraganda hamisha ancha yuqori bo'lgan.

Respublikamiz bugungi kunda dunyodagi tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan davlatlar qatoridan o'rin olgan. Bu jarayon O'zbekistonning barcha viloyatlarida ham kuzatiladi. Bozor munosabatlarining shakllanish davrida respublikaning tug'ilish darajasi hamisha yuqori bo'lib kelgan Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida ham tug'ilish o'rtacha mavqega tushib qolgan. Darhaqiqat, O'zbekiston Respublikasi viloyatlari qishloq hududlari aholisi tug'ilish darajasi keyingi 5-9 yil mobaynida deyarli o'rtacha darajaga tushib qoldi.

1- rasm. O'zbekistonda qishloq aholisi o'limi umumiy koeffitsiyentining o'zgarib borishi.

Manba. Бўриева М.Р. Сизнингча оилада нечта фарзанд бўлгани маъкул.-Т., 1995, Б.16; Демографический ежегодник Узбекистана. 2003.-Ташкент. — 2004, стр.109. <https://stat.uz>, rasmiy sayt.

O'zbekiston qishloq hududlarida tug'ilishning 1991-1995 yillaridan boshlab keskin qisqarishi qator omillar bilan tavsiflanadi [5]. Bularga bozor munosabatlariga o'tish bilan bog'liq iqtisodiy muammolar, aholini ish bilan ta'minlashdagi qiyinchiliklar, Homiladorlikni oldini oluvchi tibbiy vositalarning keng targ'ib etilishi, farzandlar tug'ilishi orasida davrning uzayishi kabilar kiradi. Ushbu omillar ta'sirida aholining reproduktiv mayli (farzand ko'rishga bo'lgan munosabati) keskin o'zgardi. Har bir oila o'z iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda oilada farzandlar tug'ilishini nazorat etdilar va bu holni O'zbekistonning barcha hududlarida kuzatish mumkin.

Aholini takror barpo bo'lishini tug'ilishdan tashqari aholi o'limi hodisasi ham belgilaydi. Chunki har bir davlat aholisining tabiiy ko'payishi, ijtimoiy demografik guruhlarining shakllanishi aholining o'limi bilan uzviy bog'liqdir. Statistik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, respublikada asrimiz boshidan hozirgi davrga qadar aholiga tibbiy yordam ko'rsatishning barcha sohaları bir necha barobarga oshgan. Aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish sohalari rivojlanishi birinchi navbatda aholi o'limining keskin kamayishiga olib keldi. Yuqoridagi jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, 1920-2023 yillarda O'zbekistonda aholi o'limi 5-6 barobarga kamaygan. Mamlakatlarda aholi o'limining xususiyatlaridan biri uning keyingi yillarda shahar va qishloq bo'yicha keskin farq qilishidir. Shunisi e'tiborliki, respublikaning barcha viloyatlari qishloq hududlarida aholi o'rtasida o'lim ko'rsatkichlarining so'nggi paytlarda pasayib borishi kuzatilmogda.

3-jadval

O'zbekiston qishloq hududlarida go'daklar (1 yoshgacha bo'lgan bolalar) o'limi, (har 1000 tug'ilganlarga nisbatan)

Yillar	Go'daklar o'limi	Yillar	Go'daklar o'limi
1940	82,0	1995	24,8
1950	37,9	2000	17,3
1960	29,9	2005	14,9
1970	28,4	2010	11,0
1980	48,2	2015	11,4
1990	36,0	2020	9,4
1991	36,8	2023	8,5

Jadval O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida hisoblab chiqilgan.

Statistik ma'lumotlar guvohlik berishicha, qishloq hududlarida aholining o'lim ko'rsatkichi muntazam kamayib bormogda. Xususan, 1990 yildan keyin bu jarayon yaqqol kuzatiladi. Jumladan, 1990 yili O'zbekiston qishloq hududlarida aholi o'limining umumiy koeffitsiyenti 5,8 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2023 yilga kelib, u 4,4 promillega teng bo'lgan, shahar aholisi uchun esa 5,0 % ni tashkil etgan [5].

Respublikaning barcha qishloq hududlarida ham aholi o'lim ko'rsatkichlari sezilarli kamaygan. Bu hol birinchi navbatda go'daklar o'limining keskin kamayishi bilan izohlanadi. Go'daklar o'limi respublikaning nafaqat shahar aholisida balki qishloq hududlarida ham muntazam kamayib kelgan. Chunonchi, O'zbekiston qishloq aholisida go'daklar o'limi har 1000 ta tug'ilgan bolalarga nisbatan 1991 yilda 36,8 tani, 2000 yilda 17,3 tani, 2023 yilga kelib esa bu ko'rsatkich 3,1 barobarga qisqarib, 5,6 ga [6] teng bo'lgan.

Qishloq hududlarida go'daklar o'limining kamayishi asosan demografik omilga—ya'ni to'rtinchi, beshinchi, oltinchi va undan keyingi farzandlar tug'ilish hollarining kamayib kelayotganligi hamda, tug'ilishlar orasidagi davrning uzayishi bilan bog'liqdir. Respublikada bolalar o'limi ayniqsa Qoraqalpog'iston, Jizzax, Surxondaryo, Qashqadaryo kabi aholi o'rtasida tug'ilish darajasi baland va ekologik vaziyati nisbatan yomonlashgan hududlarda yanada yuqoridir. O'zbekistonda aholi salomatligini yaxshilab borish doirasida ayniqsa, onalar va bolalar salomatligi borasida juda ko'p muammolarni hal etish talab etiladi. Aholi o'limi nafaqat shahar va qishloq hududlarida, balki aholining turli ijtimoiy-demografik guruhlarida ham o'ziga xos xususiyatlarga, omillarga ega.

Xulosa qilib aytganda O'zbekiston qishloq aholisi demografik rivojlanishi uchun demografik o'tish davri ro'y berdi. Tadqiqotlar tahlili mamlakat qishloq aholisi demografik o'tish bosqichining ikkinchi turidan uchinchi turiga yaqinlashayotganligini yaqin yillarda to'liq uchinchi bosqichga o'tishidan dalolat beradi. Ammo bu juda tez seziladigan va ta'sir etadigan hodisa emas, shunga qaramasdan kelgusi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot dasturlarini amalga oshirishda aholining ko'payish xususiyatlarini albatta hisobga olinishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Бўриева М.Р. Оилада нечта фарзанд бўлгани маъкул. Т., 1996, 39 б.

2. Демографический ежегодник. М.,1990, 310 б.
3. Демографический ежегодник Узбекистана. 2003.-Ташкент, 2004, стр 149.
4. Tojiyeva Z., Omanova K., Pardayev N., Jaloliddinov N., Bekzod Musayev and Sadriddin Khursanov. Regional Characteristics in the Dynamics and Location of the Rural Population of the Republic of Uzbekistan. E3S Web of Conferences 491, 04004 (2024).<https://doi.org/10.1051/e3sconf/202449104004>
5. Тожиева З.Н. Ўзбекистон Республикасида демографик жараёнлар ва уларнинг ҳудудий хусусиятлари. Докторлик диссертацияси (DSc).-Т., 2017 й. Б. 80-96.
6. <https://stat.uz> rasmiy sayt.